

УДК 340.12 (430)

DOI: 10.26565/2075-1834-2020-29-01

ПОГЛЯДИ В. Н. КАРАЗИНА НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО

Головко О. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В. Н. Каразіна,
Заслужений юрист України,
м. Харків, 61022, майдан Свободи 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АНОТАЦІЯ: Засновник Харківського університету В. Н. Каразін був різнобічно обдарованою особистістю. Він займав активну позицію в житті, був державним і громадським діячем, займався різними галузями науки. Сучасники і нащадки називали В. Н. Каразіна «українським Ломоносовим»: він займався хімією, метеорологією, астрономією, агрономією, в усіх галужах досягаючи видатних результатів. Життя, діяльність і наукова спадщина вченого стали предметом багатьох досліджень. Але його погляди на державу і право у цій статті досліджуються уперше. Вони сформувалися в дусі ідей Просвітництва, відповідали засадам гуманізму. В основі правового світогляду В. Н. Каразіна лягло розуміння ним принципу законності як наріжного каменя суспільного блага. Він дотримувався ідей обмеженої правом монархії (фактично конституційної), існування представницьких органів влади. Особливу увагу приділяв забезпеченню поділу влад, незалежності суду від адміністрації. Головне суспільне питання – про існування кріпосного права – В. Н. Каразін пропонував розв'язувати із позицій освіченого гуманного поміщика, вказуючи на необхідність законодавчого обмеження поміщицької сваволі, визнання за селянином прав людини, організації селянського самоврядування та формування у селян права власності й відповідної правосвідомості. Не маючи фахової юридичної освіти, вчений багато уваги приділяв самоосвіті, був обізнаний з працями видатних філософів права та теоретиків юриспруденції, таких як С. Пуфендорф, Т. Гоббс, О. Б. Маблі, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: Харківський університет, конституційна монархія, конституція, реформування, кріпосне право, судоустрій, селянське самоврядування, виборне представництво.

ВЗГЛЯДИ В. Н. КАРАЗИНА НА ГОСУДАРСТВО И ПРАВО

Головко А. Н.,

доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой государственно-правовых дисциплин
юридического факультета
Харьковского национального университета
имени В. Н. Каразина,
Заслуженный юрист Украины,
г. Харьков, 61022, площадь Свободы 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

АННОТАЦИЯ: Основатель Харьковского университета В. Н. Каразин был разносторонне развитой личностью. Он занимал активную позицию в жизни, был государственным и общественным деятелем, занимался различными отраслями науки. Современники и потомки называли В. Н. Каразина «украинским Ломоносовым»: он занимался химией, метеорологией, астрономией, агрономией, во всех отраслях достигая выдающихся результатов. Жизнь, деятельность и научное наследие ученого стали предметом многих исследований. Но его взгляды на государство и право в этой статье рассматриваются впервые. Они сформировались в духе идей Просвещения, соответствовали принципам гуманизма. В основании правового мировоззрения В. Н. Каразина лежало понимание им принципа законности как краеугольного камня общественного блага. Он придерживался идеи ограниченной правом монархии (фактически конституционной), существования представительских органов власти. Особое внимание уделял разделению властей, независимости суда от администрации. Главный общественный вопрос – о существовании крепостного права – В. Н. Каразин предлагал решать с позиций образованного и гуманного помещика, указывая на необходимость законодательного ограничения помещичьего произвола, признания за крестьянином прав человека, организации крестьянского самоуправления и формирования у крестьян права собственности и соответствующего правосознания. Не имея профессионального юридического образования, ученый много внимания уделял самообразованию, был ознакомлен с трудами выдающихся философов права и теоретиков юриспруденции, таких как С. Пуфендорф, Т. Гоббс, О. Б. Мабли, Ш. Л. Монтескье, Ж. Ж. Руссо.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Харьковский университет, конституционная монархия, реформирование, крепостное право, судоустройство, крестьянское самоуправление, выборное представительство.

VN KARAZIN'S VIEWS ON THE STATE AND LAW

O. Holovko,

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of State and Legal Disciplines
Faculty of Law
Kharkiv National
VN Karazin University,
Honored Lawyer of Ukraine,
Kharkiv, 61022, Maidan Svobody 4,
e-mail: golovkoan1967@ukr.net
orcid: <https://orcid.org/0000-0001-8969-3517>

ANNOTATION: V. N. Karazin, the founder of the Kharkiv National University, was a gifted person. He took an active position in life, was a state and public figure, engaged in various branches of science. Contemporaries and descendants called Karazin «Ukrainian Lomonosov»: he was engaged in chemistry, meteorology, astronomy, agronomy, achieving outstanding results in all sectors. The scientist's life, work and scientific legacy have been the subject of many studies. However, his views on the state and law in this article are studied for the first time. They were formed in the spirit of Enlightenment ideas and met the principles of humanism. V. N. Karazin's legal worldview is based on his understanding of the principle of legality as the cornerstone of the public good. He adhered to the ideas of a monarchy limited by law (actually constitutional), the existence of representative bodies of power. He paid special attention to ensuring the separation of powers and the independence of the court from the administration. V. N. Karazin solved the main public question about the existence of serfdom law from the position of an enlightened humane landowner, pointing to the legislative restriction of landlord arbitrariness, recognition of the peasant's human rights, the organization of peasant self-government and the formation of peasants' property rights and the corresponding legal consciousness. Having no special legal education, the scientist paid much attention to self-education, was familiar with the works of prominent legal philosophers and legal theorists, such as S. Pufendorf, T. Hobbes, A. Mabli, S. L. Montesquieu, J. Rousseau.

KEY WORDS: Kharkiv National University, constitutional monarchy, constitution, reforms, serfdom law, judicial system, peasant self-government, elective representation.

Вступ. 29 січня 2020 року виповнилося 215 років з дня відкриття Харківського університету – першого світського закладу освіти на українських землях [див.: 1]. Його внесок у освітньо-культурний розвиток не лише регіону, а й усієї України важко переоцінити. Університет став центром учбового округу, який охоплював не лише українські, а й прилеглі етнічні російські губернії [2, с.16]. Виховувалися кадри інтелігенції, відкривалися гімназії та інші заклади освіти. Без сумніву, заснування університету у Харкові, який тоді був тоді зовсім невеличким периферійним містечком, стало вирішальним для перетворення міста в один з найзначніших центрів не лише України, а й взагалі Східної Європи. Саме Харківський університет став центром того унікального явища в українській історії, яке отримало назву українського національного відродження першої половини XIX ст. [3].

Харківський університет став видатним центром юридичної освіти і науки в Російській імперії, започаткував харківську правничу традицію і харківську правничу школу, які стали видатними феноменами в історії вітчизняної освіти і науки. Цілком заслужено вже в часи незалежності Харків був визнаний у суспільній думці юридичною столицею України. Харківський класичний університет сьогодні є національним, посідає серед вітчизняних вишів найвище місце у світових рейтингах [4] і по праву носить ім'я свого засновника **Василя Назаровича Каразіна** (1773 – 1842). У всьому світі, далеко за межами України він знаний як Каразінський університет.

В історії української науки одиниці таких всебічно обдарованих особистостей як В. Н. Каразін. Найбільш плідно він працював на царині точних і природничих наук, однак, як державний діяч і реформатор мав власну систему поглядів на державу і право. Однозначно висвітлити їх складно, адже вони пов'язані з політичними переконаннями, які в умовах російського абсолютизму далеко не завжди можна було виявляти. Аналіз політико-правових поглядів В. Н. Каразіна дасть можливість по-новому подивитися на цю видатну історичну постать, відтворити особливості правової свідомості прогресивної української інтелігенції першої половини XIX століття.

Викладене обумовлює актуальність теми нашого дослідження.

Постановка завдання дослідження. Завдання, поставлене авторами перед собою в цій розвідці, є одним із найбільш складних у юридичній науці. Сьогодні визнано в світі, що право є антропологічним явищем, воно виникає там, де є людина, її взаємодія з іншою людиною, де є суспільство. Право існує об'єктивно, і водночас у свідомості людей – право творців, і людей – правозастосувачів, і всіх інших – хто підпадає під дію норм права. Якщо пізнання сучасної правової реальності є вельми складним, то бугтя права в свідомості, правову свідомість досліджувати ще складніше.

У історичному контексті це завдання ще важче, особливо, якщо мова не йде про фахових юристів, теоретиків чи філософів права. У останніх правова свідомість і правове мислення проявляється у їх працях. З практикуючими юристами клопоту більше – адже у діячів судді, прокурора чи адвоката,

зафіксованих у судових рішеннях, вироках, протоколах, може проявлятися не лише їх правова позиція, юридичні погляди, переконання, установки, а й певна кон'юнктура, суб'єктивізм тощо.

І, нарешті, справа ще більше ускладнюється, коли ставиться дослідницьке завдання реконструювати погляди на державу і право видатної особистості, яка: по-перше, не була фаховим юристом і не залишила ні спеціальних праць, ні джерел, пов'язаних із професійною правничою діяльністю; по-друге, була державним діячем, і навіть втративши належність до бюрократичної еліти Російської імперії, прагнула змін, реформ; будучи видатним науковцем («титул» «українського Ломоносова» є дійсно визнанням непересічних наукових заслуг В. Н. Каразіна), працювала на царині точних і технічних наук, отже мала не лише не юридичне, а й не гуманітарне мислення. Прагнення Каразіна до модернізації господарства і державного ладу, формулювання пропозицій у вигляді звернень та листів до імператорів та найбільш приближених до них міністрів вимагали вірогідної й монархічної форми та риторики. Отже, зрозуміти, коли він був щирим, коли ні, часом дуже важко.

Разом з тим, епістолярний спадок мислителя є суттєвим і доволі промовистим, що дозволяє аналізувати його погляди на державу і право. Тим більше, що певний досвід реконструкції особливостей правосвідомості видатних персоналій минулого, які не були юристами, є. Так, нещодавно один з авторів цієї статті зробив спробу реконструювати державно-правові погляди іншого видатного представника негуманітарної сфери в науці – Ф. Нансена [5].

Отже, **метою статті** є історико-правова реконструкція поглядів Василя Назаровича Каразіна на державу і право.

Стан наукової розробки теми. Життєвий шлях В. Н. Каразіна, його діяльність щодо заснування у Харкові університету та розвиток освіти в Російській імперії, наукові дослідження в різних галузях мають чималу історіографію. Чи не першим звернувся до політичних поглядів, реформаторської діяльності Каразіна видатний російський революційний демократ, письменник і публіцист О. М. Герцен, який опублікував у 1862 р. у своєму спрямованому проти самодержавства невідцензурному журналі «Полярная звезда» нарисі «Імператор Олександр I і В. Н. Каразін» [6]. Герцен із великою пошаною і навіть захопленням змалював дещо ідеалізований особистісний і політичний портрет призабутого діяча, довів, що Каразін належав до найобдарованіших, мужніх і енергійних діячів свого часу, справжнього представника того явища, яке з великими обмовками можна назвати Просвітництвом у Російській імперії (вірніше, відголоску Просвітництва).

Значний обсяг історико-біографічних досліджень щодо життя і діяльності В. Н. Каразіна був створений з нагоди 100-річчя заснування Харківського університету. Особливо важливим є внесок видатного українського історика і державного діяча Д. І. Багалія. У його численних працях, присвячених створенню університету в Харкові та його зростанню і функціонуванню [особливо заслуговує на увагу: 7, т.1] заслуги Каразіна, опис його особистості й діяльності знайшли належне відображення. Д. І. Багалій опрацював численні архівні джерела, систематизував їх і видав друком двотомник документів, листів, інших матеріалів, які належали перу В. Н. Каразіна [8]. Ці матеріали і склали джерельну базу нашого дослідження.

У радянські часи, як відомо, Харківський, як й інші класичні університети спершу були ліквідовані. Після відновлення університету інтерес до особистості В. Н. Каразіна відродився після святкування 150-річчя університету. Підхід був відверто класовим й ідеологічним, заснування і функціонування Харківського університету описувалося з позицій розвитку революційного руху [див.: 9, с.9-24].

Спеціально зупинився на житті, діяльності й творчості В. Н. Каразіна відомий український радянський історик А. Г. Слюсарський, який присвятив засновникові Харківського університету невеличку монографію [10]. Окремий розділ розкриває суспільно-політичні погляди мислителя. До переваг підходу професора Слюсарського варто віднести широке залучення архівних документів (сьогодні вони перебувають за межами України і в силу воєнно-політичних моментів доступ до них вельми утруднений). Каразін постає у нього як типовий представник свого дворянського кріпосницького класу, хоча і ліберальний, та цілком вірогідний. До характеристики правових поглядів Василя Назаровича А. Г. Слюсарський не звертався. Подальші характеристики особистості й діяльності В. Н. Каразіна у радянській історіографії здійснювалися з подібних позицій.

Цікаво, що у вільній від державної ідеології та цензури українській емігрантській науковій літературі навіть виникла досить гостра наукова дискусія щодо постаті В. Н. Каразіна. У 1975 р. Ю. А. Лавріненко, знаний емігрантський публіцист та літературознавець, автор широковідомої антології «Розстріляне відродження» опублікував нарис «Василь Каразін – архітект відродження» [11]. У ньому автор змальовує Каразіна як свідомого українського діяча, з розвиненою як на ті часи національною самосвідомістю. Зрозуміло, що державно-правові аспекти у цій публіцистичній праці не розглядалися. Нарис отримав певну критику в рецензії відомого українського історика І. П. Лисяка-Рудницького [див.: 12]. Останній обґрунтовує більш скромне ставлення до українського патріотизму Каразіна, який був скоріше патріотом свого краю – Слобідської України, і навряд чи мав будь-які національно-державницькі

погляди. І. П. Лисяк-Рудницький робить висновок, який цілком поділяємо і ми: «...він був духовним сином раціоналістичного просвітництва XVIII ст., яке прийшло спізнено до Східної Європи» [12, с.208].

Незалежна Україна відродила неупереджений інтерес і повагу до державницької, організаційної, освітянської спадщини В. Н. Каразіна [чи не найбільш ґрунтовна праця див.: 13]. Та в жодній з цих праць погляди цього мислителя і державного діяча на державу і право спеціально не розглядалися. Подібна спроба робиться у даній статті **вперше**.

Методологія дослідження. Безумовно, складність наукового завдання обумовлювала особливість формування методологічної бази дослідження. У зв'язку з тим, що у його центрі опиняється непересічна особистість, людина, «Я» у термінології Фіхте, з її політичними поглядами і світоглядними установками, правосвідомістю й ціннісними орієнтирами, з інтенціональною спрямованістю на навколишній світ і порядок у суспільстві, структурою свідомості й сприйняття в основу дослідження покладено феноменологічний філософсько-правовий підхід.

Щодо загальнонаукових методів застосовано комплекс методів логіки (передусім дедукції та індукції, аналізу й синтезу), герменевтичний – у спробах і прагненні автентично і адекватно сприйняти зміст текстів В. Н. Каразіна.

Крім цього, автори статті використали історичний (історико-правовий) спеціально-науковий метод: погляди мислителя мали свій розвиток і трансформацію впродовж життя; а з іншого боку, він жив і діяв у конкретно-історичних умовах, серед проблем і завдань тогочасного суспільства, тобто, за великим рахунком, був, хоч і видатним, але сином свого часу. Робота з офіційними документами, проектами реформ, вимагала логічної формалізації думок і текстів, а отже – дослідження політико-правових поглядів Каразіна вимагало і застосування класичного для юриспруденції спеціально-наукового методу – формально-юридичного.

Результати дослідження. Основні віхи життєвого шляху В. Н. Каразіна. Василь Назарович Каразін походив зі слобідсько-українського дворянства, народився у невеликому родинному маєтку селі Кручик неподалік Харкова (зараз Богодухівський район Харківської області). Батько його походив з греків – переселенців (предки мали прізвище Караджі, звідси русифіковане Каразін), дослужився у російській армії до полковника. Сам себе Каразін вважав сербом – у будь-якому випадку, він доволі пристрасно стежив за розвитком політичних і воєнних подій на Балканах. По матері він був українцем – вона походила з української козацької старшинської родини Ковалевських. Служив у Семенівському гвардійському полку в Санкт-Петербурзі, вільний час використовував для самоосвіти [14, с.8-11].

Навчався у столичному Гірничному корпусі (чи не найкращому природничому і технічному закладі тогочасної Російської імперії). 1798 р., не сприймаючи консервативно-авторитарну політику Павла I, спробував нелегально перейти кордон, був заарештований і звільнений лише після особистого звернення до імператора. Після воцаріння Олександра I звернувся до нього з листом (а фактично доповідною запискою), де подав програму ліберальних суспільних і державних перетворень, перебудови державного управління. Стояв біля витоків створення Міністерства народної освіти, де працював керуючим справами Головного управління народних училищ. Ініціатор і засновник Харківського університету [15].

Внаслідок необережності та нестримності особистого характеру та нездатності попередити влаштовану проти нього придворну інтригу втратив довіру імператора та відійшов від державних справ [13, с.21-22]. Далі вів приватне життя, надзвичайно насичене в інтелектуальному сенсі. Опікувався переважно точними, природничими і технічними науками. Час від часу звертався до імператорів з різними проектами реформ, чим викликав їх незадоволення, а колишній «добродій» і «благодійник» Олександр I навіть на певний час позбавив його волі. Коло наукових інтересів Каразіна було надзвичайно широким: органічна й неорганічна хімія, агрономія, метеорологія, винахідництво (зокрема конструювання сільськогосподарських машин).

Слід зауважити, що попри немілість і забутість у Санкт-Петербурзі, у Харківському університеті до нього ставились із вдячністю й пошаною. Вже 1811 року він був обраний почесним членом університету [1, с.27]. Останні десятиріччя життя провів у своєму маєтку Кручику, де проводив дослідження, передусім у агрономії та агротехніці. Помер же непосидючий слобожанин далеко від батьківщини, у Миколаєві, під час мандрівки на Південь та відвідання сина, який служив на флоті. Таким чином, бачимо, що ані спеціальної гуманітарної освіти, ні наукових інтересів у галузі політичних та правових наук В. Н. Каразін начебто не мав. Та надто непересічною і різнобічною була ця особистість. Його всебічна освіченість, політична і громадянська активність обумовили формування особливої й доволі цікавої правової свідомості.

Погляди В. Н. Каразіна на державу. Державно-правові погляди Каразіна проявлялися у його різноманітних проектах. Впливала на них і тогочасна суспільна дійсність. Саме вона двічі приводила українського вченого до безсудного ув'язнення: спершу в 1798 році за спробу незаконно перетнути кордон і виїхати до Європи для постійного життя і занять наукою. Імператор Павло I тоді тримав курс на ізоляцію й не давав можливості дворянам вільно перетинати кордон. У своєму листі цареві молодий вчений з великою мужністю й прямою вказав, що тікає від жорстокості правління самодержця.

Вражений імператор вибачив його [13, с.90-91]. Удруге Каразін опинився у сумновідомій Шліссельбурзькій фортеці за голосливим обвинуваченням у написанні прокламації, в якій гвардійці Преображенського полку підбурювалися до повстання, у 1820 році [13, с.257]. Підозрілому Олександрові І здалося, що стиль прокламації схожий на каразінський. Скоріше за все, імператорові набридли звернення колись наближеного до нього діяча щодо необхідності змін у державному ладі й загрози революції. Повстання декабристів 1825 року підтвердили правоту українського мислителя.

Активізація молодого Каразіна на теренах державної служби співпала з воцарінням Олександра І. Останній вмів спекулювати псевдоліберальними гаслами (у душі освіченого абсолютизму його бабусі Катерини ІІ), вселяв надії у своїх молодих соратників – представників вельми скромного за досягненнями і запізнитого у часі російського відображення Просвітництва [див.: 6]. З просвітницьких же позицій Каразін визначав мету держави: «Будь-яка держава ... мусить ... мати метою свого існування благоденство спільне...» [8, с.42].

Обстоюючи збереження станового устрою суспільства, на практиці Василь Назарович не вважав станові перегородки нездоланими правовими перепонами. Про це свідчить і його перший шлюб, який він взяв із власною кріпачкою (у юному віці померла під час пологів), і врегулювання відносин з селянами у власних маєтках, коли сам поміщик обмежив власне втручання у справи селян, створив фактично органи селянського самоврядування. У селі Кручик ним було прописано відповідні правовідносини, взаємні права і обов'язки, створено (що знаково, у 1793 році, коли за революційною Францією з острахом стежила вся Європа) сільську думу на чолі з самим Каразіном, до якої входили місцевий священик та два виборних від селянської громади. Писарем він призначив письменного селянина. У селі працювала школа, дума надавала допомогу нужденним, виконувала поліцейські функції, розподіляла казенні повинності тощо [16, с.106].

Погляди В. Н. Каразіна на суспільство і державу не були незмінними, і це природно. Будучи представником дворянського стану, він мав і відповідний світогляд, а отже, як видається, ідеалом державного устрою, принаймні для Російської імперії, він вбачав конституційну монархію, ґрунтовану в соціальному відношенні на дворянстві, а в ідеологічному – на просвітництві.

Російська імперія лише має стати монархією як справедливою державою – і у розумінні В. Н. Каразіна ця монархія є конституційна, обмежена правом. Він вказував на необхідності представництва (звичайно, дворянського); невтручання монарха в законодавчу роботу спеціально створюваного сенату, який мав можливість більшістю у 3/4 зупинити дії імператора. Набагато випереджала свій час ідея про виборність суддів і незалежність суду від адміністрації. Фактично Каразін пропонував втілити (наскільки це можливо було в самодержавній Росії) принцип поділу влад: «У державах, де панує розум, де слово закон вимовляється з пошаною, суд і розправа не можуть бути заняттям уряду» [8, с.18]. Добре розуміючи відстань між окремими розмірковуваннями Олександра І на початку його царювання про конституцію, і його діями, спрямованими на зміцнення абсолютизму на практиці, Каразін часом не підкреслював свого конституціоналізму, вказував передусім на дорадчий характер пропонованих ним виборних органів [16, с.101-102].

Втім, як видається, і це було історично обумовленим – адже конституціоналізм як народоправство і народне представництво у тогочасному розумінні (Англія, США, Франція з їх великою кількістю власників, фермерством, початковою освітою широких верств населення) на початку ХІХ ст. у Російській імперії з величезною більшістю кріпосного безправного неписьменного селянства був практично незастосовним. У зрілому віці (близько 50 років) Каразін став більш консервативним. Він стверджував: «Начальники бувають природні, визначені вищою владою і обрані самими підлеглими. Бог започаткував так, що перші з них, тобто *природні*, за спадком суть кращі з усіх» [8, с.149].

Погляди В. Н. Каразіна на право. В. Н. Каразін мав можливість на власному досвіді перебування у в'язницях переконатися у необхідності законності й правопорядку, забезпечення прав громадян.

Погляди його на державу і право слід розглядати в історичному контексті. Російська імперія за станом свого правового буття далеко відставала від розвинених країн Європи і США. Законодавство було не систематизоване, архаїчне, заплутане. Один акт суперечив іншому. Низьким був рівень юридичної техніки. Судовий процес був письмовим, так званим слідчим або інквізиційним. Тяганина тривала десятиріччями, професіоналізм учасників судочинства залишався вражаюче низьким. Юридичної науки або підготовки правничих кадрів у загальнодержавних масштабах не було. Провідні позиції у юриспруденції займали або видатні талановиті самоуки, такі як Г. Р. Державін чи М. М. Сперанський, або вихідці із західної України, які здобули освіту в європейських університетах – М. А. Балудянський та П. Д. Лодій.

Воля монарха, доцільність стояли вище закону, який часто був взагалі «мертвим». І це, як видається, прекрасно розумів В. Н. Каразін. У відомому листі Олександрові І, написаному в березні 1801 року, він з винятковою громадянською й особистою мужністю змалював програму демократичних державно-правових перетворень, які вартувало б здійснити новому монарху [8, с.16]. З сьогоденської точки зору воно не виглядає надто радикальним, але понад два століття тому в абсолютистській монархії давати

поради «помазанику Божому» було нечувано. Не називаючи це слово, Каразін фактично говорив про конституцію. Він пропонував самодержцю самому обмежити своє самодержавство для себе і своїх нащадків шляхом встановлення розумних, справедливих і юридично довершених (висловлюючись сучасною мовою) законів.

По суті, молодий чиновник формулював принцип законності, який з часів Івана Грізного (та й раніше у московській історії) був повністю витіснений абсолютною і необмеженою волею царя: «Щасливим є той народ, де уряд найпершим обов'язком вважає мудрими установами втілити в серцях *упевненість у безпеці*; всі інші благодіяння не можуть замінити її. Щасливий, де ясність законів, із одного спільного джерела похідних, не лише припиняє тяжби у самому їх початку, але робить їх рідкісними, давши кожному відчувати свої права і ставлення їх до прав ближнього» [8, с.17].

Велику увагу Каразін приділяв необхідності недопущення свавілля адміністрації, потребі встановлення в суспільстві непорушного правового порядку. Саме він і неухильний режим законності є єдиною можливою перепоною для зловживань владою як чиновників, так і самого монарха (ця ідея також була у тогочасній державно-правовій практиці нечуваною!).

Удосконалення судоустрою і судочинства також були в полі зору Каразіна. Ще у 1801 році він висунув ідею виборності суду (щоправда, із середовища дворянства): палат цивільного і кримінального судів у губерніях [8, с.21-22].

Окремо слід зупинитися на баченні Каразіним основного політичного і правового питання Російської імперії – про існування кріпосного права. Він, як видається, не міг, не наражаючись на небезпеку для свободи і навіть життя, говорити про його скасування. В. Н. Каразін був особисто знайомий з О. М. Радіщевим і добре знав, якою особистою трагедією закінчився для нього антикріпосницький виступ. Тому в текстах Каразіна зустрічаємо й ідеалістичні, притаманні епосі романтизму міркування про «батьківську» опіку поміщика над селянином, про те, що останній без першого буде лінуватися тощо. Але, як видається, відвертий він не тут, а тоді, коли пише про необхідність чітко обмежити законом повинності селян і права поміщиків щодо них, і навіть пропонує імператорові надати селянам право власності на землю, щоправда, відзначаючи, що практично це зробити дуже складно [8, с.66]. Він наголошував на необхідності надати селянам і забезпечити «права людства». Разом з тим, як видається, в силу відсутності юридичного фаху, вчений під власністю часто розуміє володіння. У власному маєтку Кручик він встановив такий порядок: «Кожному поселянину ... дається півдесятини землі для його оселі... сім з половиною десятин орної землі та одна десятина сінокошу» [8, с.70-71]. При цьому він негативно ставиться до організації фермерського господарства за кордоном, виходячи зі злиденного становища наймитів – найманих сільськогосподарських працівників.

Слід зауважити, що при всьому демократизмі поглядів Каразіна на державу і право, він-таки залишався, хоч і освіченим, але кріпосником. Тому селянська дума в Кручику у вигляді санкції за порушення громадського порядку застосовувала грошову пеню й тілесні покарання. Останні призначалися за «умисне нехтування порядком», яких (у порядку зростання тяжкості) Каразін визначив п'ять: 1) непослух начальству; 2) «брехливий вчинок, здійснений при виконанні доручення від громади»; 3) прилюдна бійка; 4) неповага до старших, яка «дійшла до безчинства»; 5) безчинство у церкві [8, с.83].

Не будучи фаховим юристом, В. Н. Каразін виконував під час перебування на державній службі великий обсяг нормотворчої роботи. Це стосується установчих документів створеного за його ініціативи Міністерства освіти, його департаментів, статутних документів закладів освіти, у тому числі університетів. В першу чергу йдеться про Харківський, засновником якого і став Каразін. Доводилося йому проводити й розслідування – так спільно з Г. Р. Державіним вони викрили і документально довели хабарництво і зловживання калужького губернатора Д. А. Лопухіна [14, с.32-33].

У ідеях і пропозиціях мислителя бачимо величезний вплив ідей європейського просвітництва. З його творчої спадщини бачимо, що він був глибоко знайомий з вченнями С. Пуфендорфа, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Л. Монтеск'є, Ж. Ж. Руссо. Одна із його політико-правових праць побудована у вигляді полеміки з прихильниками поглядів абата Г. Б. Маблі – найбільш видатного представника утопічного комунізму XVIII століття. Що цікаво, виступаючи проти ідеї останнього щодо фактичної (майнової, економічної тощо) рівності, В. Н. Каразін обходить питання рівності юридичної. Він відзначав з цього приводу: «На світі неможливо бути всім рівним. І Бог нас такими не творить. Одним дає він більше сили, іншим більше здоров'я чи розуму» [8, с.149].

Таким чином, Каразін, не будучи фаховим правознавцем, належав до найбільш освічених людей свого часу і у цій сфері. Його погляди були вельми прогресивними, науково обґрунтованими і такими, що відповідали параметрам тогочасної європейської традиції правознавства. Безумовно, мислення Каразіна було переважно природничим, прагматично конкретним. З цієї точки зору він не надто глибоко сприймав і дещо спрощував окремі абстрактні філософсько-правові й теоретико-правові конструкції. Так, він не поділяв класичну теорію суспільного договору, поглядів щодо історичної обумовленості розвитку суспільства і права (теорія Монтеск'є). Природне право розумілося передусім як результат Божого промислу; природні явища і процеси необґрунтовано переносилися ним на суспільство і правові

феномени. Серед регуляторів суспільних відносин Каразін називав закон, звичай, релігію й мораль, не об'єднуючи перші два явища як правові. Але, знову-таки, дотримаємося історичного підходу. Німецька класична філософія права на той час ще не склалася остаточно і не отримала поширення у Російській імперії; німецька історична школа права ще не сформувала теорію звичаєвого права.

Висновки. В. Н. Каразін був видатною постаттю першої половини XIX століття. Він мав власні погляди на державу і право, але вони були обумовлені його світоглядом, соціальним походженням, вреспті-решт, історичними умовами. Він дотримувався ідей Просвітництва про поділ влади, обмеження самодержавства законами, законність, виборність органів самоврядування і суду. В. Н. Каразін мав власне розуміння конституції, оскільки у Російській імперії в силу нерозвиненості капіталістичного ладу громадянського суспільства не існувало. Його демократизм був безумовно дворянським, але при цьому політико-правові погляди вченого відзначалися і гуманізмом. Приєднуємося до висновку, зробленого С. І. Посоховим: «Застосовно до В. Н. Каразіна сьогодні завдання бачиться не у тому, щоби «героїзувати» його, але показати як людину тієї епохи» [16, с.270]. Це та особистість, чий погляд і наукові досягнення дозволили і дозволяють їй залишатися цікавою для нащадків, навіть відділених, як ми, майже двома століттями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Класика, що випереджає час: до 215-річчя Каразінського університету / редкол.: В. С. Бакіров (голова редкол.) та ін.; кол. авт. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 212 с.
2. Харківський університет – рідному місту. Х.: НМЦ «СД», 2004. 200 с.
3. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Х.: Основа, 1996. 376 с.
4. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Офіційний сайт. *Електронний ресурс*: Режим доступу: <https://www.univer.kharkov.ua/ua/intrelations/universitet-v-mizhn-reytingah>
5. Головка О. М. Погляди Фрідтйофа Нансена на державу і право [Електронний ресурс]. Матеріали Норвезько-української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921-1922 роках. Харків, 10-11 жовтня 2019 р./Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; Посольство Норвегії в Україні. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. Режим доступу: URI:<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15052>.
6. Герцен А. И. Император Александр I и В. Н. Каразин. Санкт-Петербург: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1906. 58, [1] с.
7. Багалеї Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2-х томах. Х., Т.1-2.
8. Каразин, В.Н. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д.И. Багалеем. Х.: В Университетской типографии, 1910. XIX, 927 с.: табл., ил.
9. Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1955. 385 с.
10. Слосарский А. Г. В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Харьков: Издательство ХГУ, 1955. 157 с.: 3 л. ил.
11. Лавріненко Ю. Василь Каразін – архітект відродження. До 200-річчя з дня народження, 1773 – 1973. Мюнхен: Сучасність, 1975. 191 с.
12. Лисяк-Рудницький І. П. Каразін і початки українського національного відродження. *Історичні есе*. В 2 т. Том I. / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої К.: Основи, 1994. С.203-220.
13. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали /уклад. О. І. Вовк, С. М. Куделко; наук. ред. проф. С. І. Посохов. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 272 с., 16 с. іл.
14. Абрамов Я. В. В. Н. Каразин (основатель Харьковского университета): Его жизнь и общественная деятельность. СПб.: Обществ. польза, 1891. 96 с.
15. Скаун О. Ф. Каразін Василь Назарович. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. /Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 2001. Т.3. С.43.
16. Посохов С. И. «Непонятный» versus «непонятый» В. Н. Каразин: комментарии, ремарки, апология. В. Н. Каразін. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С.248-270.

REFERENCES

1. Klasika, -shho-viperedzhae-chas:-do-215-richchja-Karazinskogo-universitetu/-redkol.: -V. S. Bakirov-(golova-redkol.)-ta-in.-; kol.-avt.-Harkiv:-HNU-imeni-V. N. Karazina,-2020.-212 s.
2. Harkivskij-universitet---ridnomu-mistu.-H.: -NMC-«SD»,-2004.-200 s.
3. Kravchenko-V. V. Narisi-z-ukraïnskoï-istoriografii-epohi-nacionalnogo-Vidrodzhennja-(druga-polovina-XVIII ---seredina-XIX st.). -X.: -Osнова, 1996.-376 s.
4. Harkivskij-nacionalnij-universitet-imeni-V. N. Karazina.-Oficijnij-sajt.-Elektronnij-resurs:-Rezhim-dostupu:-<https://www.univer.kharkov.ua/ua/intrelations/universitet-v-mizhn-reytingah>
5. Golovko-O. M.-Pogljadi-Fridtjofa-Nansena-na-derzhavu-i-pravo-[Elektronnij-resurs].-Materiali-Norvezko-ukraïnskoï-konferencii,-prisvjachenoi-dijalnosti-F. Nansena-v-Ukraïni-u-1921-1922 rokah.-Harkiv,-10-11-zhovtnja-2019 r./Harkiv.-nac.-un-t-im. V. N. Karazina;-Posolstvo-Norvegii-v-Ukraïni.-H.: -HNU-im. V. N. Karazina,-2019.-Rezhim-dostupu:-URI:<http://dspace.univer.kharkov.ua/handle/123456789/15052>.
6. Gercen A. I.-Imperator Aleksandr-I-i-V.-N. Karazin. -Sankt-Peterburg:-.Tip.-Ju.-N.-Jerlih,-1906.-58,-[1]-s.
7. Bagalej D. I.-Opyt-istorii-Harkovskago-universiteta-(po-neizdannym-materialam):-v-2-h-tomah.-H.-.,-T.1-2.
8. Karazin,-V.N.-Sochinenija,-pisma-i-bumagi-V.N.-Karazina,-sobrannye-i-redaktirovannye-prof.-D.I.-Bagaleem.-H.-:-V-Universitetskoi-tipografii,-1910.-XIX,-927-s.-:-tabl.,-il.
9. Harkovskij-gosudarstvennij-universitet-im. A. M. Gorkogo-za-150-let.-H.-:-Izd-vo-Harkov.-un-ta,-1955.-385 s.
10. Sljusarskij A. G.-V. N. Karazin,-ego-nauchnaja-i-obshhestvennaja-dejatelnost.-Harkov:-Izdatelstvo-HGU,-1955.-157-s.-:-3-l.-il.
11. Lavrinenko Ju.-Vasil-Karazin---arhitekt-vidrodzhennja.-Do-200-richchja-z-dnja-narodzhennja,-1773---1973.-Mjunhen:-Suchasnist,-1975.-191 s.
12. Lisjak-Rudnickij-I. P.-Karazin-i-pochatki-ukraïnskogo-nacionalnogo-vidrodzhennja.-Istorichni-ese.-V-2-t.-Tom-I.-/Per.-z-angl.-M.-Badik,-U.-Gavrishkiv,-Ja.-Gricaka,-A.-Deshhici,-G.-Kivan,-E.-Pankeevoi-K.-:-Osнови,-1994.-S.203-220.

13. V. N. Karazin.-Dialogi-u-chasi-j-prostori:-doslidzhennja-i-materiali-/uklad. O. I. Vovk,-S. M. Kudelko;-nauk.-red.-prof.-S. I. Posohov.-H.: -HNU-imeni V. N. Karazina,-2015.-272 s.,-16 s.-il.
14. Abramov Ja. V.-V. N. Karazin-(osnovatel-Harkovskogo-universiteta):-Ego-zhizn-i-obshhestvennaja-dejatelnost.-SPb.: -Obshhestv.-polza,-1891.-96 s.
15. Skakun O. F.-Karazin-Vasil-Nazarovich.-Juridichna-enciklopedija:-V-6 t.-/Redkol.: -Ju. S.-Shemshuchenko-(golova)-ta-in.-K.: -«Ukr.-encikl.»,-2001.-T.3.-S.43.
16. Posohov S. I.-«Neponjatnyj»-versus-«neponjatnyj»-V. N. Karazin:-komentarii,-remarki,-apologija.-V. N. Karazin.-Dialogi-u-chasi-j-prostori:-doslidzhennja-j-materiali.-H.: -HNU-imeni-V. N. Karazina,-2015.-S.248-270.